

वेदाङ्गज्योतिषं युगवर्षायनर्तुमासाधिमासाविगणना च

श्रीशिवराज आचार्यः श्रीविष्णुन्यायनः
ब० २/४१९, स्वाध्यायशाला, सरस्वतीमार्गः,
लाजिम्पाद, काष्ठमण्डपनगरम्
नेपालदेशः

(साक्ष्यत्वाः सुवमाणाः ५० ब० ३-४ ब० प्रतिगुणम्)
मार्गशीर्ष-फाल्गुनपूर्णिमे, वि० सं० २०५२

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
वाराणसी-२२१ ००२ (उ० प्र०)

वेदाङ्गज्योतिषं युगवर्षायनर्तुमासाधिसाविगणना च

ज्योतिषराज आचार्यः कौण्डिन्यायनः

वर्ष २/४१२, स्वाध्यायशाला, सरस्वतीमार्गः,

लाजिम्पाट, काष्ठमण्डपनगरम्

नेपालदेशः

ॐ ॐ ॐ

भारतवर्षोदयस्य चातुर्वर्ण्यस्य धर्ममोक्षविषयकज्ञानस्य मुख्यं स्रोतो वेद-
मन्त्र-संहिता-ब्राह्मण-वेदाङ्गशिक्षा-श्रौतसूत्र-गृह्यसूत्र-धर्मसूत्ररूप-कल्प-व्याकरण-निरुक्त-
छन्दो-ज्योतिषरूपं शास्त्रम्, तदुपोदलकानि अग्न्यानि परिशिष्टानुस्मृति-पुराणोप-
पुराणादीनि चेति विदो विदन्त्येव ।

तत्रानादेरपीकष्यस्य वेदस्य गुप्तशिक्ष्यपरम्परयाऽविच्छेदेन धारणेन वेदादि-
शास्त्रयथार्थस्वरूपपरसायै तदर्थधिगमेन धर्ममोक्षसाधनाय चैव द्विजातीनामुपनयनं
क्रियते । अत एवोपनयनपूर्वकमुपाक्रमपूर्वकञ्च विधिनाऽधीतानां हि शास्त्राणां धर्म-
मोक्षे च मुख्यं प्राप्ताव्यम् । अन्येषां तु तथास्रोतशास्त्रविहितोक्तसूचितानुवादेन
तदाकाङ्क्षितपूरणेन तदनुकूलार्थसमर्पणेन तदविरोध्यर्थप्रतिपादनेन चैव वेदादीना-
मुपवृत्तनेनैव प्राप्ताव्यं धर्ममीमांसाशास्त्रेण शिष्टैश्च स्वीक्रियमाणमवगम्यते । एष एव
हि वेदिकानां मुख्यः शास्त्रप्राप्ताव्यसिद्धान्तः ।

तथापि अनादेरतिदीर्घकालेन चानुवृत्तस्य वेदिकसनातनवर्णाश्रमधर्मस्यानु-
सरणे नानाविधाभिर्वाधाभिरुपहृता जना वेदादिशास्त्राणां सम्यगध्ययनेऽशक्त-
त्वादित्येः प्राज्ञम्मन्यैर्जनघनबलेन लोकिकतर्कबलेन च नानाविधानां विपत्तीनां
प्रदर्शनेन मुख्यस्य वेदिकमार्गस्याऽऽच्छादितत्वाच्च सन्देहमापन्ना अपर्य प्रतिपन्ता
वाऽभ्यनुभूयन्ते ।

वेदाङ्गज्योतिषस्य विषये सत्येतादृश्येव स्थितिः प्राचीने काल एवोप-
स्थिताऽनुमीयते । तेनेदानीन्तनाः केचन वेदवेदाङ्गशास्त्रश्रद्धाविधुरा वा वेदिक-

शास्त्ररक्षाव्यवस्थामाहात्म्यप्रतिपत्तिवन्ध्या वा लब्धशासकीयज्योतिषाचार्यपदलोका
अपि जनाः "पञ्चसंवत्सरमयम्" इत्यादेर्लंगवप्रोक्तवेदाङ्गज्योतिषग्रन्थस्य प्रामाण्य
एव संशयते ।

तत्र केचन वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थस्य पाठे क्वचित् किञ्चिद् विगानं दृष्ट्वा
तमाक्षिपन्ति । तदेतदकिञ्चित्करम् । भवन्ति हि शास्त्राभेदाऽभ्येतृवेगुण्यादिमूलाः
स्थूलसूक्ष्माः पाठभेदाः ।

केचन सूर्यचन्द्रग्रहणानयन-मङ्गलादिग्रहचाराणयनादिविषयाभावेनाऽपूर्णत्वाद्
वेदाङ्गज्योतिषस्यानादरणीयतां प्रतिजानते । तदेतदपि तेषामविवेकमूलमेव । को हि
नाम वेद-वेदाङ्गशास्त्रस्वरूपप्रयोजनाभिज्ञः श्रौतसूत्रे जातकमादिविषयाभावं दृष्ट्वा
तस्य हेयतां प्रतिजानोत । वेदाङ्गज्योतिषं हि वैदिकयज्ञार्थमत्यन्तमेवापेक्षितस्य
वेदोक्तस्य धृग्वर्षायनर्तुमासाधिमासतिथिनक्षत्रपर्वरूपस्य कालस्यैव निरूपणे प्रवृत्त-
मिति जानन् वेदिको जनोऽलं तेषां वेदाङ्गज्योतिषमवज्ञाय वर्तमानानां ज्योतिषि-
काणामुपेक्षणाय ।

केचन पुनर्भास्करप्रभृतिभिर्महद्भिर्ज्योतिषिकैः स्वग्रन्थेन वेदाङ्गज्योतिष-
शास्त्रं प्रतिपाद्यमानं प्रतिजानानेरपि "पञ्चसंवत्सरमयम्" इत्यादेर्वेदाङ्गज्योतिष-
ग्रन्थस्याऽनुल्लिखितत्वात् तस्य ग्रन्थस्यावेदाङ्गत्वं मन्वते । तदेतदपि वेदिकावा
कृते सर्वथाऽग्राह्यम् । कतमो ग्रन्थो वेदाङ्गग्रन्थत्वेन गुरुपरम्पराप्राप्तरूपेण स्वीक्रियत
इत्युपाकर्मोत्सर्जनादिविधिपालनपरा वेधस्वाध्यायाध्ययननिरता वेदिका द्विजवरा
एव जानन्ति, न तु केवलं भौतिकं ज्योतिषं ससम्पृशन्तो ज्योतिषिकाः । यदि
"पञ्चसंवत्सरमयम्" इत्यादिकं ग्रन्थं वेदिका वेदाङ्गज्योतिषत्वेन स्वाध्यायाध्यय-
नावसरेऽधोयते, तर्हि तत्तेषां कृते वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थत्वेन परमं प्रमाणम्,
तदोज्ये ज्योतिषग्रन्थास्तद्विहितोक्तसूचितानुवादकास्तदाकाङ्क्षितपूरणेन तदनुकू-
लाध्यसम्पण्णेन तद्विराध्यर्थप्रतिपादनेन चैव तदुपबृहका वाऽपि सन्त एव
वैदिकधर्मं प्रमाणम्, अन्यथा त्वप्रमाणमेवेति हि वेदिकानां पन्थाः । एवञ्च सति यदि
वार्धमठ-वराहमिहिर-ब्रह्मगुप्त-सूर्यसिद्धान्तकार-मुञ्जाल-श्रीपतिभास्करादिप्रणीता
ग्रन्थाः "पञ्चसंवत्सरमयम्" इत्यादेर्वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थस्य वस्तुतो विरोधितः
प्रतिकूला वा सन्ति, तर्हि ते सर्व एव वैदिकधर्मं प्रमाणत्वेन स्वीकर्तुमशक्या एव ।
अत्र च मारुदाजवचनत्वेन जगन्मोहने उल्लिखितो श्लोको च मननोद्यो-

“मूलागमेषु सत्स्वेव कृत्रिमं यः प्रकाशयेत् ।
प्रजाक्षयो भवेत् तस्य शत्रुश्चापि न संशयः ॥
न मूलाऽऽगमवाक्यानि तदर्थं वा न विद्यते ।
यत्राऽऽधुयः क्षयाद्धेतोस्तं ग्रन्थं नाऽवलोकयेत्”^१ ॥ इति ।

एवमेवाधुना ब्रह्म-वसिष्ठाङ्गिरोऽग्नि-कश्यप-मरोचि-गुलस्त्य-भृगु-वसिष्ठ-
धन्वन्तरि-नराक्षर-अश्विन-शोभक-शुक-मनु-रोमशादिवचनत्वेन पुराणेषुपुराणादिषु
ज्योतिषग्रन्थविशेष-तद्ब्याख्यानादिषु चोपलभ्यमानानि वचनानि च मूलागमरूपोक्त-
वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थविरोधित्वे स्वाध्यायाध्ययने “पञ्चसंवत्सरमयम्” इत्यादिकं
मूलागमरूपं वेदाङ्गज्योतिषमभियानानां वेदिकानां द्विजानां कृते ह्यप्रमाणान्येव ।

केचन पुनः —

“चक्षुः शास्त्रं जलं लेख्यं गणितं बुद्धिर्वित्तमाः ।
पञ्चेते हेतवो विप्रा ज्योतिर्गणविवेचने” ॥

इत्यादिब्रह्माण्डपुराणादिवचनस्य^२ दर्शनात्, “पञ्चसंवत्सरमयम्” इत्यादे-
वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वाद् गणितविरुद्धत्वाच्चाऽप्रामाण्यमिति
वदन्ति । एवं हि आत्मानं श्रेष्ठं ज्योतिषिकं मन्वानो ब्रह्मगुप्त आह स्म—

“युगमाहुः पञ्चानन्दं रविशशिनोः संहिताङ्गकारा यत् ।
अधिसासावगरात्रस्फुटतिष्यज्ञानतस्तदसत्”^३ ॥ इति ।

तदेतदपि वेदाङ्गज्योतिषहृदयविदामश्रद्धेयमेव । को ह्यवालिश उपाय-
मुपदिश्यमानमुपेयं मन्येत, को वाऽमूढभोः ‘काकवद् देवदत्तगृहम्’ इत्याप्तोपदेशेन
देवदत्तगृहं परिचीय क्षणान्तरे काकेषूह्नीय गतेषु परिचितमपि देवदत्तगृहं देवदत्त-
गृहत्वेन न स्वीकुर्वीत । वदति हि वेदाङ्गज्योतिषकार आचार्यो लगधः —

“इत्युपायसमुद्देशो भूयोऽप्येवं प्रकल्पयेत् ।
जेयराशिं गताऽभ्यस्तं विमजेद् ज्ञानराशिना”^४ ॥ इति ।

१. जगन्मोहनम्, मट्टश्रीरुक्मिणाचार्यविरचितम्, नेपालराष्ट्रियपुस्तकालयः, २०२०;
शास्त्रावताराध्याये, पृ० ४ ।

२. ब्रह्माण्डपुराणम्, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, १९८१; १।१४।१५२; पृ० ५९ ।

३. भारतीय ज्योतिष, अनु० श्रीशिवनाथ शारङ्गधो, हिन्दी समिति, लखनऊ, १९७५;
पृ० १३२ ।

४. वेदाङ्गज्योतिषम्, सोमाकरमुवाकरभाष्यसहितम्, वाराणसी, संवत् १९९४; भाजुव-
ज्योतिषम्, पृ० ४२ ।

पञ्चसंवत्सरकस्य युगस्य यज्ञविधौपरम्परं च —

“पञ्चसंवत्सरमयं अगदेतच्चराचरम् ।

ते पञ्च वत्सराश्चापि त इमे सम्प्रकीर्तिताः” ॥

इत्यादिना लौगाक्षिस्मृतावपि प्रतिपादितं जानन् को हि वैदिक आस्तिको जनो वेदाङ्गज्योतिषहृदयानभिज्ञब्रह्मगुप्तादिबराकोक्तिमादियेत ।

एवञ्च वेदिकानां द्विजानां कृते स्वाध्यायाध्ययने आत्मनाऽधीयमानं “पञ्चसंवत्सरमयम्” इत्यादिकं वेदाङ्गज्योतिषं स्वधीतसूत्रोक्तयज्ञ-स्वगृह्यसूत्रोक्त-विवाहादिसंस्कारयज्ञादिकृत्पार्थम्येक्षितस्य कालस्य ज्ञाने परमं प्रमाणमिति सन्तम्यमैवावसीयते ।

स्वाध्यायाध्ययने वेदाङ्गज्योतिषस्याध्ययनं परम्परयाऽऽगतम् । तच्च शङ्करबालकृष्णदीक्षितेन “भारतस्य सर्वेषु ग्रान्तेषु ब्राह्मणानां (वेदाङ्गज्योतिषस्य) पाठः समानोऽस्ति । वेदिका एतं ग्रन्थं साक्षाद् वेदान् न्यूनं न मन्यन्ते । तान् प्रति यदि ‘(भवद्भिः पठ्यमाने वेदाङ्गज्योतिषे) अयं पाठोऽशुद्धोऽस्ति, तत्स्थाने एतं शुद्धं पाठं कृवंन्तु भवन्तः’ इत्युच्येत, तदा ते एतं प्रस्तावं स्वोक्तुं कदापि तत्परा न अबिध्यन्ति” इत्युल्लिखितम्^१ । तथैव घूलिपालकुलजेन अकंसोमयाजिना आन्ध्र-देशजेन वेदिकेन ज्योतिषिकेण च “वेदाङ्गज्योतिषमिति कश्चिद् ग्रन्थो वर्तते महात्मना लगधेन प्रवर्तित इति प्रतिपादितः । “यथा वेदस्तथैवेदमद्यापि कण्ठे वर्तते बहूनां वेदपण्डितानाम्” इति प्रतिपादितम्^२ । आह्निककृत्यसङ्ग्रहेषु च स्वाध्यायाध्ययन (ब्रह्मयज्ञ) प्रकरणे “पञ्चसंवत्सरमयम्” इति वेदाङ्गज्योतिष-प्रतीकं सङ्गृहीतं दृश्यते एव^३ । वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थस्य “पञ्चसंवत्सरमयम्” इत्यादिकस्य स्वाध्यायप्रवचने प्रवचनीयत्वं स्वाध्यायाध्ययनेऽभ्येतव्यत्वमलङ्घनीयत्वं च लौगाक्षिस्मृतावुक्तम् । तथा हि —

१. स्मृतिगमर्चः, मनसुकराय मोर, ५, कलाइव रो, कलकत्ता-१, २०१३; पृष्ठो भागः, पृ० १७७ ।

२. भारतीय ज्योतिष, अनु० श्रीशिवनाथ शारङ्गणी, हिन्दो समिति, छलनऊ, १९७५, पृ० ९३ ।

३. ज्योतिर्विज्ञानम्, अकंसोमयाजिना श्रीघूलिपालेन विरचितम्, वाराणसेय-संस्कृत-विश्व-विद्यालयः, १९६४; पृ० ५ ।

४. आह्निककृत्यवलिः, वेदभारायणशर्मणा सङ्गृहीता, निर्णयमाणरथशालयः, सन् १९२३; पृ० १७७ ।

“तस्मिन् वेदोपदेशोऽपि तेषां श्रावणकर्मणि ।
 प्रधानहोमात् परतः श्रुतीनामुपदेशतः ॥
 परं कल्पोपदेशोऽपि क्रियते शास्त्रवाक्यतः ।
 तत्समत्वेन च तथा पाणिनीयस्य तत्परम् ॥
 गौर्मत्यादिसमाप्तायादिकबोधकताकृतः ।
 शास्त्रस्य तत्परं मूलः पञ्चादिग्रन्थकस्य च ॥
 भयादिसूत्रकस्याऽपि मीमांसायुग्मकस्य च ।
 अथात इति तत्सूत्रद्वयस्यापि क्रमेण वै ॥
 तत्समत्वेन विहितोपदेशो वेदकर्मणि ।
 तस्मादेतानि सर्वाणि ह्यलङ्घ्यान्वेव सर्वदा ॥
 पुराणधर्मशास्त्रादिशास्त्राणि निखिलान्यपि ।
 न तेऽस्मान्नीति बुधाः प्रवदन्ति यतस्तु हि ॥
 नोपदिष्टानि तानि स्युः प्रतिसंवत्सरं परम् ।
 उपदिष्टानि तु पुनः यानि कर्मणि तादृशे ॥
 स्युरेवाऽलङ्घनीयानि गुरूणि प्रतिवत्सरम् ।
 द्विवारं बहुधाऽऽवृत्त्या यावज्जीवं विदोषतः” ॥ इति ।

शिवपुराणे च “पञ्चसंवत्सरमयम्” इत्यादिकस्य ग्रन्थस्य नित्यस्वाध्याया-
 व्ययनेऽध्येतव्यत्वं प्रतिपादितम् । तथा हि —

“ब्राह्मभोक्त्वा रसहितं नमो ब्रह्मण इत्यपि ।
 जपित्वा त्रिस्ततो घृयादग्निमोडे पुरोहितम् ॥
 अथ महाव्रतमिति अग्निर्वै देवानामतः ।
 तथेतस्य समाप्तायमिषे स्वोर्जो त्वा वेति तत् ॥
 अग्न आयाहि वीतये शन्नो देवीरभीष्टये ।
 पश्चात् प्रोष्य मय रसतज्जभनकरोः सह ॥
 सम्मिसञ्च ततः पञ्चसंवत्सरमयं ततः ।
 समाप्तायः समाप्तातः अथ शिक्षां वदेत् पुनः ॥
 प्रवक्ष्यामीत्युदीर्याऽथ वृद्धिरादेच्च संवदेत् ।
 अयातो धर्मजिज्ञासेत्युच्चार्य पुनरञ्जसा ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा वेदादीनपि सञ्जयेत्”^१ ॥ इति ।

अन्येष्वपि पुराणेषु आधुनिकेभ्योऽपि प्राचीनतमत्वेन स्वीकृतेषु ब्रह्माण्ड^२, वायु^३-विष्णु^४-पुराणप्रभृतिषु, भागवते^५, लिङ्गपुराणे^६, स्कन्दपुराणे माहेश्वरखण्डे^७, देवीभागवते^८, विष्णुधर्मोत्तरपुराणे^९ च वेदाङ्गज्योतिषोक्ताः संवत्सरपरिवत्सरप्रभृति-पञ्चसंवत्सरकयुग-घनिष्ठास्थसूर्योदगयनादिका विषया उल्लिखिता दृश्यन्ते इति “पञ्चसंवत्सरमयम्” इत्यादिको वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थः प्राचीनत्वेन वैदिकधर्मं प्रमाण-त्वेन च स्वीकृतव्य इति सिद्धान्त उपोद्बलितो भवति ।

सोमाकरकृते वेदाङ्गज्योतिषभाष्ये वेदाङ्गज्योतिषसिद्धान्तस्पष्टीकरणाय बहूनां गर्गवचनानामुद्धृतत्वात्, भट्टोत्पलोद्भूतपराशरवचने वेदाङ्गज्योतिषोक्तायन-प्रवृत्तेर्वर्णनस्य दर्शनाच्च ज्योतिषिकाद् गर्गात् पराशराच्च “पञ्चसंवत्सरमयम्” इत्यादिकं वेदाङ्गज्योतिषं प्राचीनमिति शङ्करबालकृष्णदोक्षितेन प्रतिपादितमपि^{१०} एतस्मिन्नवसरे न विस्मर्तव्यम् ।

अथात्र आचार्यलघुप्रोक्तवेदाङ्गज्योतिषस्य कालव्यवस्थाया अन्येष्वपि प्राचीनेषु ग्रन्थेषुल्लेखं प्रदर्शयं तस्य ग्रन्थस्य वेदाङ्गज्योतिषत्वं प्राचीने वैदिकानां व्यवहारे समादृतत्वं च स्फुटीकृत्य तस्येदानीमपि वैदिकैर्द्विजोत्तमैर्वैदिकधर्मकर्मणि सर्वमानुसंख्योद्यत्वं स्फुटतरं क्रियते ।

१. शिवमहापुराणम्, नाग पब्लिशर्स, जवाहरनगर, दिल्ली-७, द्वितीय भाग, ईकाश-संहिता १३।८८-९२ ।
२. ब्रह्माण्डपुराणम्, कृष्णदास अकाशमी, वाराणसी, १९८३; १।२४।१४० ।
३. वायुपुराणम्, खेमराज श्रीकृष्णदास, मुंबई, संवत् १९५२; १।५०।१८२-१८३ ।
४. विष्णुपुराणम्, ओसस्पयर्मप्रचारसङ्घः, १८९, वि, टि रोड, बघोळगड, कलिकाता-३९, बङ्गाल्दः १९७१; २।८।६६ ।
५. श्रीमद्भागवतपुराणम्, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, १९८३; ३।१।१४-१५, ५।२२।७ ।
६. लिङ्गपुराणम्, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, संवत् १९८०; १।५१।५३-५९ ।
७. स्कन्दपुराणम्, नाग पब्लिशर्स, जवाहरनगर, दिल्ली-७, प्रथमखण्डम्, १९८९; १।२।१९। ५१-५२ ।
८. देवीभागवतम्, ठाकुरप्रसाद एण्ड सन्स बुकसेलर, वाराणसी, ८।१९।१५-१९ ।
९. विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्, नाग पब्लिशर्स, जवाहरनगर, दिल्ली-७, १९८५; ३।९९।११-१२ ।
१०. भावतीय ज्योतिष, अनु० शिवनाथ भारखण्डो, हिन्दी समिति, लखनऊ, १९७५; पृ० १५४।

तत्र महाभारते विराट्पर्वणि —

“कलाः काष्ठाश्च पुज्यन्ते मूहूर्त्तश्च दिनानि च ।
अर्धमासाश्च भासाश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥
ऋतवश्चापि पुज्यन्ते तथा संवत्सरा अपि ।
एवं कालविभागेन कालचक्रं प्रवर्तते ॥
तेषां कालातिरेकेण ज्योतिषां च व्यतिक्रमात् ।
पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः”^१ ॥

इति वेदाङ्गज्योतिषोक्ता कालगणनाव्यवस्थाऽधिमासव्यवस्था च विशेषेणो-
ल्लिखितेति विज्ञायते । एतस्मिन् विषये शङ्करबालकृष्णदीक्षितमहाशयेनापि विष्ठा-
रितमेव ।

पञ्चवर्षात्मकस्य युगस्योल्लेखोऽपि तत्रैवाऽऽदिपर्वणि दृश्यत इति च दीक्षित-
महाशयेनोक्तमस्ति । तथा हि—

“अनुसंवत्सरं जाता अपि ते कुलसत्तमाः ।
पाण्डुपुत्रा व्यराजन्त पञ्चसंवत्सरा इव”^२ ॥ इति ।

सभापर्वणि च पञ्चवर्षात्मकयुगस्योल्लेखोऽस्माभिर्दृष्टः । तथा हि—

“संवत्सराः पञ्च युगमहोरात्रश्चतुर्विधः ।
कालचक्रं च तद् दिव्यं निरयमक्षयमव्ययम्”^३ ॥ इति ।

शान्तिपर्वणि मूहूर्तपरिभाषायां चास्माभिर्वेदाङ्गज्योतिषोक्तिसंवादो दृष्टः ।
तथा हि —

“विंशत्कलश्चापि भवेत् मूहूर्तो भागः कलाया दशमश्च यः स्यात् ।
त्रिषान्मूहूर्तश्च सवेदहश्च रात्रिश्च संख्या मुनिभिः प्रणीता”^४ ॥ इति ।
यद्यपि तत्र विंशत्कल इति मुद्रितपाठस्तथापि स केनचन पण्डितम्मन्येनाऽ-
बुद्ध्वा संशोध्य पठितो भ्रष्ट एव प्रतीयते ।

वायव्यमेधिके पर्वणि—

“अहः पूर्वं सतो रात्रिर्मासाः क्षुक्लादयः स्मृताः ।
श्रवणादोनि ऋक्षाणि ऋतवः शिष्टिरादयः”^५ ॥

इत्युल्लेखोऽपि भूम्ना वेदाङ्गज्योतिषसिद्धान्तानुकूल एव दृश्यते ।

१. श्रीममहाभारतम्, चित्रशालामुद्रणालयः, पुण्यपत्तनम्, ख्रिस्ताब्दाः १९२१; ४।९।१-५ ।

२. तत्रैव—१।१२।२९; ३. तत्रैव—२।११।१८ ।

४. तत्रैव—१।९।११।१३; ५. तत्रैव—१।४।४।२ ।

कीटलीयेऽर्षशास्त्रे च—“कालमानमत ऊर्ध्वम् । नृदो लवो निमेषः काष्ठा कला नाडिका मूहृतः पूर्वापरभागी दिवसो रात्रिः पक्षो मास ऋतुरपनं संवत्सरो युगमिति कालः ।

शिशिराद्युत्तरायणम् । वर्षादिदक्षिणायनम् । ह्ययनः संवत्सरः । पञ्च-संवत्सरो युगमिति ।

दिवसस्य हरत्यर्कः क्षण्टिभागमृती ततः ।

करोत्येकमहस्त्रेदं तथैवेकं च चन्द्रमाः ॥

एवमर्धतृतीयानामब्दानामधिमासकम् ।

षोष्मे जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते च पश्चिमम्”^१ ॥

इत्युक्तं दृश्यते । एतच्च सूत्रा वेदाङ्गज्योतिषसिद्धान्तेन संवदति ।

पाणिनीयव्याकरणभाष्ये—“षण् मूहृताश्चराचराः । ते कदाचिदहर्गच्छन्ति कदाचिद् रात्रिम्”^२ इत्युक्तिः, “शिशिरवसन्तावुदगायनस्थौ”^३ इत्युक्तिश्च वेदाङ्ग-ज्योतिषानुकूले एव दृश्येते ।

चरकसंहितायां च—“इह खलु संवत्सरं षडङ्गमृतुविभागेन विद्यात् । तत्राऽ-दित्यस्योदगायनमादानं च त्रीनृतृच्छिशिरादोन् षोष्मान्तान् व्यवस्येत्, वर्षादीन् पुनर्हैमन्तान्तान् दक्षिणायनं विसर्गं च”^४ इत्युक्त्वा शिशिरादयः ऋतवः शिशिरादिकः संवत्सरश्च वेदाङ्गज्योतिषानुसारी वर्णितो दृश्यते ।

सुश्रुतसंहितायां च—“विंशतिकलो मूहृतः कलादशभागश्च”, “तत्र माषा-दयो द्वादशमासाः संवत्सरः । द्विमासिकमृतुं कृत्वा षट्सप्तौ भवन्ति । ते शिशिर-वसन्तषोष्मवर्षाशिरद्वैमन्ताः”, “त एते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादिश्योः काल-विमायकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरं च । तयोर्दक्षिणं वर्षाशिरद्वैमन्ताः, उत्तरञ्च शिशिरवसन्तषोष्माः”, “अथ सत्त्वयने द्वे युगपत् संवत्सरो भवति, ते तु पञ्च युगमिति संज्ञा लभन्ते” इति प्रोच्य स्वशास्त्रापेक्षितऋतुव्यवस्थाया अन्यादृशत्वेन

१. कीटलीयमर्षशास्त्रम्, मैसूरविश्वविद्यालयः, मैसूर, १९६०; २।२०, पृ० ११५-११७ ।

२. व्याकरणमहाभाष्यम्, कील्लोर्म-संशोधितम्, माण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरम्, पुणः, १९६२; २।१।२९, वा० १ ।

३. तर्जव—२।२।१४, वा० १ ।

४. चरकसंहिता, श्रीलक्ष्मा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, निर्णयसागरवन्मालप्रकाशनम्, १९४१, युगसंज्ञकम् १९८४, १।६।४ ।

“इह तु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृषः षडृतवो भवन्ति” इति पुषक् प्रतिपादनीय-
त्वेऽपि वेदिको वेदाङ्गज्योतिषानुसारिणी कालम्भवस्या प्रतिपादिता दृश्यते^१ ।

अष्टाङ्गहृदयेऽपि—

“मासौर्द्विसङ्ख्येर्मासाद्यः क्रमात् षडृतवः स्मृताः ।

शिबिरोऽयं वसन्तश्च ग्रीष्मो वर्षा शरद्-भिमाः ॥

शिशिराद्येतिभिस्तैस्तु विज्ञादयनमुत्तरम् ।

आदानं च तदाऽऽदत्ते नूनां प्रतिदिनं बलम्”^२ ॥

इति माषादयो मासा वेदाङ्गज्योतिषगणनानुकूलतयोल्लिखिता दृश्यन्ते ।

नेपालदेशे लिच्छविसम्प्रशासनकाले (५२१-८८३ वैक्रमान्देषु) अमिलिखितेषु
शिलालेखेषु आषाढे पौषमासे चैव दृश्यमाना अधिमासाश्च^३ आज्ञार्यत्तगधप्रोक्त-
वेदाङ्गज्योतिषस्य तदा व्यवहारे प्रचलितत्वमवगमयन्ति ।

बृहत्संहितायां ५६२ तमे वैक्रमेऽन्दे पञ्चसिद्धान्तिकां रचितवता बराह-
मिहिरेण —

“आश्लेषार्धाद् दक्षिणमुत्तरमयनं रवेर्धनिष्ठाद्यम् ।

नूनं कदाचिदासीद् येनोक्तं पूर्वशास्त्रेषु”^४ ॥

इत्युक्त्वा वेदाङ्गज्योतिषोक्तधनिष्ठाद्ययनप्रवृत्तिमूलिख्य वेदाङ्गज्योतिषस्य प्राचीन-
शास्त्रता प्रतिपादिताऽवगम्यते ।

बृहत्संहिताटीकायां १०२३ तमे वैक्रमेऽन्दे कृतायां मट्टीरपलेनापि बृहस्पति-
चाराध्याये—

“माघशुक्लप्रवृत्तस्य पौषकृष्णसमाधिनाः ।

युगस्य पथकस्येह कालज्ञानं निबोध्यते”^५ ॥

इत्येतादृशो भूम्नोपलभ्यमानवेदाङ्गज्योतिषपाठसंवादी इलोक उद्धृतो दृश्यते ।

१. शुभ्रतसाहिता, निर्णयसागरमन्त्रालयः, मुम्बई, सन् १९३१, १।६।५, ६, ७, ९ ।
२. अष्टाङ्गहृदयम्, टीकाव्यवधिभूषितम्, निर्णयसागरसंस्करणस्य पुनर्मृदणम्, चौखम्बा संस्कृत-
सीरीज आफिस, वाराणसी, १९८२, १।२।१-२ ।
३. नेपालको प्राचीन अभिलेख, सम्पादक-हरिराम जोशी, नेपाल-राजकीय-प्रज्ञा-प्रतिष्ठान,
काठमाण्डू २०३० ।
४. बृहत्संहिता, वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, वाराणसी, सन् १९९८; आश्लेष-
चाराध्याये (१), पद्यम् १ ।
५. तथैव, बृहत्संहिताचाराध्याये (८), पद्य ५२; पृ० १९४ ।

आर्यभटीयटीकायां भट्टकाशिकायां लग्नाचार्यस्य तदीययोर्द्वयोः प्लोक-
योश्चोल्लेखो डा० केनसम्पादिते मुद्रिते आर्यभटीये प्रस्तावनायां प्रदर्शितोऽस्तीति
साङ्ख्यबालकृष्णदीक्षितेनोक्तमस्ति^१ ।

माध्यन्दिनोद्यवास्तमेयिदुक्कल्पयुर्वेदमन्त्रार्चसंहिताव्याख्याकारेण भाषार्येणो-
क्ततेन "पञ्चमवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिमिति यदुक्तं ज्योतिष्शास्त्रे, तदिहोच्यते"
इत्युक्त्वा "पञ्चमवत्सरमयम्" इत्यादज्योतिषग्रन्थस्य वेदाङ्गज्योतिषतया प्रसिद्धितु-
गम्यमानता च बोधनेव स्वव्याख्यायाम्^२ । महीधरेणापि तदेवाजुमुतम् ।

भाषवाचार्येणापि वंक्रमान्द्वानां पञ्चदशस्य शतकस्य प्रारम्भे रचिते काल-
माधवग्रन्थे—

"तथा च वेदाङ्गे ज्योतिषग्रन्थे पठ्यते—

पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम् ।

दिनस्वयनमासाङ्गं प्रणम्य शिरसा शुचिः^३ ॥ इति^४ ।

इत्युक्त्वा लग्नप्रोक्तस्य ग्रन्थस्य वेदाङ्गज्योतिषस्य तत्काले प्रसिद्धिमिति
प्रदर्शितमेव ।

सायणेन च ऋग्वेदभाष्यभूमिकायां यण्णां वेदाङ्गानां प्रयोजनानां प्रदर्शने
"ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेव ग्रन्थेऽभिहितं यशकालार्यसिद्धये"^५ इत्युक्त्वा लग्न-
प्राक्तस्य वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थस्योल्लेखः कृतोऽस्ति ।

कलेः ४४०० तमे वर्षे भूते विष्णुचित्तेन कृतायां विष्णुपुराणव्याख्यायां च—
लग्नाचार्यश्च—

भाषयानुक्तप्रवृत्तस्य तेषकृष्णसर्मापिनः ।

युगस्य पञ्चवर्षस्य कालज्ञानं प्रचक्षते^६ ॥

इत्याचार्यलग्नस्य सम्प्रोक्तग्रन्थस्य चोल्लेखः प्रमाणतया कृतो दृश्यते

१ सारस्वती ज्योतिष अनु० अ शिवन च शारखण्डो, हिन्दी समिति, लखनऊ, १९७५, पृ० ९४

२ मुक्तयजुर्वेदसंहिता मातृलाल बनारसीदास, १९७१; २०४५, पृ० ४९१ ।

३ कालमाधव कोशना पञ्चम सन्धान वि० सं० २०४९, प्रवक्तृगण, पृ० २४ ।

४ ऋग्वेदसंहिता आश्वमेधावर्णाचार्य विरचितभाष्यसमेता, वैदिकमशोधनमण्डल, पृ०, १९७५, प्रथमा भाग पृ० २९

५ श्रीविष्णुपुराणम् नाग पब्लिशर्स जवाहरनगर, दिल्ली-७, १९८५; २०८०१-७९, पृ० १०१-१०२ ।

इदानीमप्रचलितायुः सारगण्यम् बहूनि वचनानि उद्धरन्, मन्वादिस्मृतिपरिशिष्टाष्टक-
विष्णुः श्रौतादि कृष्णाध्याय नायद-भापुरि कोष्ठानि शुनव-मन्त्रवर्ण-मनु-सूत्रकार-श्रुति-
कात्यायनाद्युल्लेख कुर्वन् 'आहवेवाऽऽयं भट्ट-बराहमिहिर-ब्रह्मगुप्त-नल्ल-मुञ्जयान्-श्रीपाद-
भास्करादय-मानसुषुणन् सोमाकर' श्रौती प्रश्नात्रिंशन् निर्मासराणां श्रौतकर्मप्रवृत्तानां
कृते देशकालविपर्ययादुत्पन्नतामिव प्राणस्याऽऽकुलस्याऽऽरास्य प्रधानस्य ज्योतिष-
ग्राम्भस्य अनुपलभ्यमानपूज्यमानव्याख्यान्तरस्य वेदाङ्गज्योतिषस्य भाष्यं कुर्वन्
प्राचीन एव प्रतीयते । तस्य व्याख्यानं च प्राचीन सार-वचनानुसारिस्तात् प्रायेण
यमीचानमेव, न तु शङ्करबालकृष्णदीक्षितान्तप्रकारकं नाममात्रकम्^१, अत एव
सोमाकरव्याख्यातं याजुषवेदाङ्गज्योतिषमपि वैदिकपरम्पराप्राप्तं श्रौतिनिकायपूजितं
चावगम्यते । सोमाकरभाष्यस्योल्लेखो ग्रन्थान्तरे शङ्करबालकृष्णदीक्षितेन न
दृष्टः^२ । तथापि तस्योल्लेखोऽस्मिन् भविष्युप्तदृष्टिर्विचिते पुरुषार्थचिन्तामणौ कालसूत्रे—

‘मन्यथा—

दुरिष्टेर्दरघीतेष्व दुराचारेर्दरागमे ।

विप्राणां कर्गदोयैस्तेः प्रजानां जायते मयम् ॥

इति स्मृत्युक्तो दोष इति ज्योतिषभाष्यं सङ्गच्छते^३ इत्येवमेष कृतो दृष्टोऽस्ति

कातोयेषु वेदाङ्गज्योतिषानुसारि-नक्षत्रनामकरणपरम्परा वर्तमाना संस्कार-
नास्करादप्यवगम्यते^४ ।

मुहूर्तचिन्तामणिव्याख्याया १६६० तमे वेकमेऽङ्के कृतायां पौषषधारायां च—

‘उक्तं च वेदाङ्गज्योतिषे—

वेदा हि यज्ञार्थमभिवृत्ताः कालानुपूर्वाः । बहिताश्च यज्ञाः ।

तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान्’ ।

इति वेदाङ्गज्योतिषवचनं प्रमाणतपोल्लिखितम्^५ तत्रैव—

‘यथा विज्ञा मयूराणां नागानां मणयो यथा ।

तद्वद् वेदाङ्गशास्त्राणां ज्योतिषं भूर्धनं स्थितम्’ ।

इति वचनं चाहिलिखितं दृश्यते । तथा मङ्कान्तिप्रकरणेऽपि “वेदाङ्ग-
ज्योतिषेऽपि

१. भारतीय-ज्योतिष, अनु० शिवनाथ भारखण्डो, हिन्दो समिति, ससनऊ, १९७५, पृ० ९३ ।

२. तत्रैव, पृ० ९२

३. पुरुषार्थचिन्तामणि सातन्व्याश्रममुद्रणालयः पुना, लिखायाः, १९७७, पृ० ४०९ (४०
सोमाकरनाम्यम् पृ० ४३, पृ० ५८) ।

४. संस्कारमास्करः क्षेमराज-ध्याकृष्णदास. मम्मयो सप्त १९९९, नामकरणसंस्कार-
निर्णय, पृ० १२३-१२४ ।

५. मुहूर्तचिन्तामणि हरिकृष्णदास गुप्ता युक्तद्विषी कबीरोगली, बनारस सिटी, पृ० १० ।

प्रपद्यते भविष्यादौ सूर्याचन्द्रमसाबुदक् ।

मार्गार्धे दक्षिणाकस्त् माघश्रावणयोः सर्वा' ॥ इति' ।

इत्येवमुल्लेखे दृश्यते

मित्रमिश्रेण च वैकुण्ठानां सप्तदशस्य क्षतकस्याक्षराधे रचिते बोर-
मित्रोदये परिभाषाप्रकाशे "ज्योतिष्यादित्यगर्गादिप्रोक्तं पञ्चसंवत्सरमय-
मित्यादि' इति वेदाङ्गज्योतिषस्योल्लेखः कृतोऽस्ति ।

ब्रह्मगुप्तेन ६८५ तमे वेकमेऽन्दे संहिताङ्गकारप्रोक्त-वेदाङ्गज्योतिषोक्तस्य
पञ्चाब्दस्य युगस्य स्पष्टनाय प्रयासः कृत इति तत्कालेऽपि वेदाङ्गज्योतिषस्य
ज्योतिषकनिकाय प्रसिद्धिरासीदित्यवगम्यत इति तु प्रागेव सूचितम् ।

अर्वाकोना विचारका अपि "पञ्चसंवत्सरमयम्" इत्यादेर्वेदाङ्गज्योतिष-
ग्रन्थस्याऽस्य प्राचीनत्वं रक्षोर्कुर्वत एव । तथा हि—

"षडङ्गपाठः पुष्पपुष्पोत्पादक इति समक्षगम्याऽधीयते लोका इदं वेदचक्ष-
स्य याजुषमार्चं च ज्योतिषमपि । अस्य रचना च भारतात् पूर्वं भवन्मते" इति
सुभाकरो द्विवेदी आह स्म ।

"ईशकैयवर्षप्रारम्भात् पूर्वं १४१० तमे वर्षे धनिष्ठाया भोगः ९राशय इति
निर्णयनाद् आगच्छन्ति जनः सिद्धं वत् तस्मिन् वर्षे धनिष्ठाया आरम्भे
सप्तम्यारम्भाभ्युदितः । एवञ्च वेदाङ्गज्योतिषस्याऽयमेव समयो निश्चितो
भवति" इति शङ्करबालकृष्णदीक्षितो ब्रवीति स्म ।

'वेदाङ्गज्योतिष लोके यज्ञकालार्थसिद्धये ।

प्रणीतं शककालात्प्राग् वत्सराणां सहस्रके" ५ ।

इति सामवाक्येण कृतं स्म ।

आलम्बके पाठचान्ये कोलङ्क-वेष्टलि-प्राट-म्यान्समूलर-याकोवि-प्रभृति
'अपि वेदाङ्गज्योतिषस्य समयं प्रायेण शङ्करबालकृष्णदीक्षितोक्तममयेन तुल्य एव
मदीकृत इति लक्ष्मिविदा वदन्ति ।

१. मन्त्रचिन्तामणि ह. कृष्णदास गुप्त बुकटिपा, कचौरोगली, बनारस सिटी पृ० २०७ ।

२. बार्हस्पत्यस्य बौध्दम्या मन्त्र-बुद्धिपो बनारस, क्यास्तिनपुलस १ पृ० २० ।

३. वेदाङ्गज्योतिषस्य समयं ज्योतिष च मन्त्रचिन्तामणिपाठचान्य, वागणवी, १९६४ संवत्
ज्योतिषस्युपिका पृ० १ ।

४. मन्त्रचिन्तामणि जन. शिवराम शरणशर्मा हिन्दी समिति लखनऊ, १९७५, पृ० १२२ ।

५. वेदाङ्गज्योतिषस्य, समयमाध्या, मेमुष, १९३६ मम, दीपिकारम्भे ६ली० २ ।

६. वैदिक शास्त्रस्य का वल्लभ इतिहास, कुन्दनलाल शर्मा हादमारपुर १९८३, पृष्ठ ३५
पृष्ठ ३५, पृ० १४० ।

एवञ्च “पञ्चसंवत्सरमयम्” इत्यादिकं मौलिकं प्राचीनतमं प्रमाणमूर्तं च वेदाङ्गज्योतिषशास्त्रं वेदिकैः सर्वथा माननीयं सर्वतोभावेन परिशीलनीयञ्चेत्यवस्यते ।

तत्राऽस्माभिर्हिमवत्खण्डान्तर्गत-नेपालदेशस्य-काष्ठमण्डपनगरोदरवर्तिन्यां स्वाध्यायशालायाम् आचार्ययास्कप्रदर्शितमार्गेण कुमारिलभट्टभावं चानुहरद्भिः —

“पङ्कजशास्त्रतेजोभिर्विसेषेणाञ्ज्वलोकृते ।

वेदार्थज्ञानरत्ने मे तृणाऽशीव विजृम्भते” ॥

इति भावं हृदि निधाय पङ्कजशास्त्रतेजोभिरञ्ज्वलोकृतं वेदार्थं बोद्धुं प्रयतमानैः शिक्षां कल्पं व्याकरणं निरुक्तं छन्दश्चाध्यायानैः सल्लु वेदेषु वेदाङ्गेषु च परया भक्त्याऽऽप्लावितैः कृतेनाऽऽचार्यलघुप्राक्तवेदाङ्गज्योतिषपरिचिन्तनेन प्राप्तं वेदाङ्गज्योतिषसिद्धान्तनिरूपणरूपमेकं स्थूलं कलमघः प्रस्तूयते वेदिकवर्मप्रमितां विचारणायाः प्रवृत्तये—

युगमाषं हि पञ्चाब्दं ब्रह्मगुप्तादिजल्पितैः ।
नाऽनार्थैर्वाध्यते धर्मं परं मानमृषिर्धतः ॥
वेदिकानां तु वर्षादि सौरचान्द्रं प्रकीर्तितम् ।
अयन विषुव सूर्यान् मासं चन्द्राच्च लक्षयेद् ॥
आर्षवर्तं तु मध्याह्नेऽहस्तु दीर्घतमा यदा ।
शङ्कोशलाया ततः सूर्यः प्राप्नुयादुत्तरायणम् ॥
आर्षवर्तं हि मध्याह्नेऽहस्तु ह्रस्वतमा यदा ।
शङ्कोशलाया ततः सूर्यः प्राप्नुयाद् दक्षिणायनम् ॥
सूर्यस्योदङ्मुखोभावात् स्फुटं याऽभावसो परा ।
तस्यां तु पूर्णं मासे हि प्रवृत्तं वर्षमिष्यते ॥
तस्य मासस्य या शुक्लप्रतिपत् तत एव च ।
इज्यार्थं वर्षमयनमृतुर्मासश्च गण्यते ॥
तत्रायनं चोत्तरं स्यादुत्तरं च शिशिरो भवेत् ।
तथाः सौरे नाम्नि मासा माघश्चान्द्रे प्रकीर्तितः ॥
शिशिरश्च वसन्तश्च शीष्मो वर्षास्तथा शरत् ।
हेमन्तश्चेति ऋतवः क्रमान् मासद्वयात्मकाः ॥

तपस्तपस्यो च मधु-माघवो शुक्लः शुचिः ।
 तपो-नभस्यो वेषाजो सहास्रैव सहस्रकः ॥
 सौरनाम्ना त्विमे मासा वैद्यमन्त्रेषु कीर्तिताः ।
 चान्दनाम्ना च भाषाया बाह्याणादिषु च श्रुताः ॥
 एकस्मिन्नयने सप्त दर्शा वर्षे त्रयोदश ।
 यदा दर्श सप्तमे तु पूर्णो भासस्तदार्धकः ॥
 चन्द्रस्याऽऽर्शनाम्नैव यावदस्यददर्शनम् ।
 भासदचन्द्रमितस्तस्य शुक्लकृष्णौ तु पक्षकौ ॥
 चन्द्रस्यादर्शनाद् यानि यावदस्यददर्शनम् ।
 दिनानि प्रथमाद्यानि तिथयस्ताः प्रकीर्तिताः^१ ॥
 वर्षाणामपि पञ्चानामाद्यः संवत्सरः श्रुतः ।
 उत्तर चाऽप्ययनयोः ऋतूनां शिशिरस्तथा ॥
 भासानां च तेषां एक पक्षयोः शुक्ल एव च ।
 तिथीनां प्रतिपञ्चाऽह्नौ रात्रेऽप्यहरेव च^२ ॥ इति ।

एवं निष्कर्षे समागते वैदिकानां नवस्य वर्षस्यारम्भस्तपश्शुक्लप्रतिपदि
 (माघशुक्लप्रतिपदि) भवतीति ज्ञायत इति अधुना प्रचलितेषु पञ्चाङ्गकेषु यच्चैत्र-
 शुक्लप्रतिपदि वर्षारम्भः स्वीक्रियते, स वैदिकधर्मे त्वग्राह्य एवेति ज्ञायते । तत्रापि
 चैत्रस्य कृष्णं पक्षे श्रुतीति भासस्यार्धे वर्षारम्भ इति श्रीकाशीचिदम्बनाथपञ्चाङ्गके
 श्रीमहावीरपञ्चाङ्गके वापूदेवशास्त्रिप्रचलितदृक्सिद्धपञ्चाङ्गके च यदुक्तं
 तस्मिन्नन्यतरम् । नेपालमण्डलमध्यकाष्ठमण्डपनगरस्थनेवारसमुदाये प्रचलिते पञ्चाङ्गके
 तु चैत्रादिमासारम्भोऽपि शुक्लप्रतिपदायामेव स्वीक्रियत इति त्वग्न्यत् । भारतीय-
 रीष्ट्रपञ्चाङ्गकेऽपि यद् वसन्तर्तौ द्वितीये भासे विपुवद्दिनाद् द्वितीये दिने प्रवृत्ते चैत्रे
 नववर्षारम्भदिनं स्वीक्रियते, तदपि वेदाङ्गज्योतिषसिद्धान्तस्याऽनौक्यं प्रतिकूलत्वाद-
 वैदिकधर्मे तु सर्वथाऽग्राह्यमेव । लौकिकवर्णत्वेन तथा कल्पनं न धार्मिकवर्णत्वेनेति
 चेत्, तदापि तत्र वैदिकमाधवमासत्वाद्यारोपणमनुचितम् । तत्र आसन्तविपुवद्दिनाद्
 द्वितीये दिने प्रवृत्तस्य भासस्य वैदिकमाधवमासत्वं यदुक्तं तत् सर्वथा अमात्मनमेव

१. वैदिकमन्त्रसङ्ग्रहः, स्वाध्यायशाला, काष्ठमण्डपनगरम्, २०५२; परिशिष्टभागे,
 पृ० ११७-११८ ।

२. २० ब्रह्माण्डपुराणम्-२।२।१००; वायुपुराणम्-१।१५।१११-११२; लिङ्गपुराणम्-
 १।६१।५२-५४ ।

वेदिकानां तपस्तप्सुषादीनां मासानां गौराधनसापेक्षचान्द्रमासत्वेन शुक्लप्रतिपदि एव
तेषां प्रवृत्तेः, वेदिकयज्ञादिषु चान्द्रमासतिरपेक्षगौरवास्यस्य कुनापि उग्रायवस्याऽ-
दर्शनाच्च । उक्तेषु सर्वेषु पक्षेषु सायनायां निरयणायां वा मकरसङ्क्रान्ती उत्तरायणा-
रम्भस्य स्वीकृतत्वाद् वर्षारम्भस्य च चैवं प्रोक्तत्वात् तस्या व्यवस्थायाच्च "इ-
अयने वर्षम्" इति स्मृतिपुराण-महामारतामरकोषादिषु प्रोक्तया वर्षपरि-
भाषायां खननुकूलत्वाद् दिव्याहोरात्रमासवर्षगणनामूलकयुगमहायुगमन्वन्तरादि-
गणनाप्रतिकूलत्वाच्च धर्मं सर्वथा हेयता प्रतीयते । पूर्णिमान्तमासव्यवस्थायां प्रदक्ष्य-
मानोऽधिमासः "पश्चदा तु दिवसेर्मासः कथितो ब्राह्मरायणैः । पूर्वार्धं तु परित्यज्य
कतं व्या चोत्तरे क्षिप्य" । इत्युक्तेरप्यननुकूल एव दृश्यते । सङ्ख्ये प्रमवादिर्वत्सर-
नामग्रहणे गणितागतारम्भसमाप्तिव्यवस्थाया अनादियमाणत्वात्, तिथिनाम-
ग्रहणेऽपि गणितविशेषस्य प्रायेणाऽनादियमाणत्वाद् औदीक्यक्यास्तिवरेऽनालिक्य-
मानत्वात्, ज्योतिष-धर्मशास्त्रविमर्शादे धर्मशास्त्रस्यैव बलायस्त्वस्य स्वीकृत्य-
माणत्वाच्च ब्रह्मगुप्तादिप्रचारितस्य अधिमासावमराप्रस्फुटितव्यादिपक्षस्य मूल-
वेदिकधर्म-ब्राह्मण्यं विजायते ।

तदत्र वेदाङ्गज्योतिषसिद्धान्तानुसारं यदा सूर्य उत्तरायणं प्रारभते (अथवा
सायनः सूर्यो मकरं गच्छति) तदा ततः पूर्वं वा वा शुक्लपक्षस्य प्रतिपद्, सेव
तपश्शुक्लप्रतिपद् (माघशुक्लप्रतिपद् वा) तदेव इत्यर्थं संवत्सर-परिवत्सरादि-नव-
वत्सरारम्भः, उत्तरायणारम्भः, शिशिरर्तारम्भः, तपोमासारम्भश्च वेदिकैः स्वी-
क्रियते । एवञ्च २०५३तमस्य वैकमान्दस्य काशोविश्वनाथयञ्चाङ्गके २९ तमे
पृष्ठे उद्धृक्ता मार्गशोर्षशुक्लप्रतिपदेव वेदाङ्गज्योतिषसिद्धान्तानुसारं तपश्शुक्ल-
प्रतिपद् माघशुक्लप्रतिपद् वाऽस्त्येति स्पष्टतयाऽवगन्तव्यम् । स्वाध्यायाध्ययने
वेदाङ्गज्योतिषमधोयानेऽर्धज्येष्ठमर्कमसङ्कल्पादिषु तदनुसारमेव युगवर्षावन्तर्मास-
पक्षातिथ्युल्लेखः कार्यो न त्वन्यथा कर्तव्यः ।

तिथिश्च वेदाङ्गज्योतिषसिद्धान्तानुसारं सावनदिनात्मिकेव । चन्द्रकला-
दर्शनविशेषवशाद् गणितविशेषाच्च कदाचिच्चतुर्दश्याः क्षयो भवति, ततश्च
प्रतिपदश्चतुर्दशे दिवसे कदाचित् पौर्णमासी वाऽभावास्या वा भवति, अन्यासा
तिथीनां क्षयो नैव भवतीति च दर्शपूर्णमासयाजिनां वेदिकानां द्विवा-
त्तमानां पन्थाः ।

यद्यपि लघुस्मृतिपुराणादित्यतयाऽर्वाचीनेषु धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थेषूच्यता
वर्तमानपुराणविशेषपाठस्या वाऽपि तिथिक्षयवृद्ध्यादिविषयकाः इतोका अर्वाचीन-
ज्योतिषग्रन्थानुकूलः अनेके दृश्यन्ते, तथापि तेऽनार्था भवन्ति, वेदाङ्गज्योतिष-
प्रतिकूलत्वे तेषामननुसरणोपत्तरूपमप्रामाण्यं वेदिकानां कृते ज्ञेयम् । वदति हि

भट्टश्रीलक्ष्मणाचार्योऽपि जगन्मोहने तिरिष्कलाभ्यामे सप्तविधो "पुराणवचनेषु पञ्च पुराणादिकतिपञ्चपुराणेषु कृत्रिमवचनानि बहूनि दृश्यन्ते" इति ।

एव च सति वेदानां वेदाङ्गानां च प्रामाण्यं रक्षितुकामैः शिष्टेर्विज्ञोक्तमैरेतस्मिन् विषये सम्पद् विचारः कर्तव्यः । वेदाङ्गानां प्रामाण्यस्य रक्षणं विना वेदानां प्रामाण्यस्य रक्षणं दुष्शक्यमिति वेदिकशिरामणिभूत आचार्यः कुमारिलभट्ट आह स्म । तथा हि —

"परन्नाबितमं कुर्वन् पितृभ्यां वायते सुतः ।

तयोरेवाबिनीतस्य को भवेद् विनिवारकः ॥

तथा बहिःसम्बद्धं वदन् वेदेन वायते ।

साङ्गेन तं पुननिघ्नन् केनाऽन्येन निवार्यते ॥

कुटो यो नाम य इन्ति स तस्याऽङ्गानि कुन्तति ।

कुत्ताङ्गस्य ततस्त्वस्य विनाशः किमता भवेत् ॥

तेन वर्यो द्विषन् पूर्वं वेदाङ्गान्येव लुम्पति ।

ततस्तेनैव मार्गेण मूलान्यन्यस्य कुन्तति" १ ॥ इति ।

वेदाङ्गज्योतिषप्रामाण्यदुहोकरणाय च ज्योतिषाभ्ययनाध्यापनप्रक्रियायां "पञ्चवसंवत्सरमयम्" इत्यादिकस्य वेदाङ्गज्योतिषस्याध्ययनमध्यापनं च प्रचारणीयम् । सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयादि-संस्कृतविश्वविद्यालयानां सिद्धान्तज्योतिषपाठ्यक्रमे सर्वानन्दकरणान्तर्गता वेदाङ्गमन्त्रयैव न, सोमाकरनाभ्यज्येष्ठस्थपतितालाछाछोटेतालबाहस्पत्यव्याख्या-सुधाकरटीका-बालगङ्गाधरटिप्पणीसूत्र-बालकृष्णशोक्षितानुवाद-श्यामशार्ङ्गध्यास्याविसहितं मूलम् आचार्यलगधप्रोक्तं वेदाङ्गज्योतिषमपि निर्धारणोपम् । पञ्चाङ्गकारैरपि वेदिकसंवत्सराचारम्भदिनम्, वेदिकोत्तरायण-दर्शनाप्यनारम्भदिने, वेदिकशिथिरस्वर्गदिकर्त्तारम्भदिनानि, वेदिकपस्तपस्यादिमासारम्भदिनानि, वेदिकपूर्णाभासेष्टिर्दशोष्टिदिनानि, वेदिकाधिमासप्रारम्भदिनं च स्वस्वपञ्चाङ्गेषु वेदाङ्गज्योतिषानुसारं समावेशनीयानि ।

एतस्य निबन्धस्य च निर्मत्सरैः सद्भिर्वेदवेदाङ्गोपाङ्गकुशलैः शास्त्र-रसिकवेदिकमनातनवर्णाश्रमधर्मानुयायिभिविद्वद्भिः सम्पक् परोक्ष्याऽऽकलनं कार्यम्, अत्राऽस्माकं विवेचने काऽपि त्रुटिर्दृश्यते तर्हि परया कृपयाऽऽमदोया मतिः शास्त्र-युक्तिप्रदर्शनेन परिशोधनीया चेति क्षम् ।

१. सोमशर्ङ्गमिनिप्रणीतं सोमासाक्ष्यम्, आनन्दाधममुद्रालयः, पुण्यपत्तनम्, १९७०; दिनांकभागः, ५०-२२४ ।